

Ebû Amr'ın Eleştiriyeye Konu Olan Sahih Kıraatleri

Kadir TAŞPINAR*

Atıf/Cite as: Taşpınar, Kadir. "Ebû Amr'ın Eleştiriyeye Konu Olan Sahih Kıraatleri". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2022), 117-140.

Öz: Kıraat rivayetlerini, sened, Mushaf hattı ve Arap dili kaidelerine göre tasnife tabi tutan kıraat âlimleri, bu üç şartı sağlayan kıraatleri sahih, üç şarttan birisini taşımayan kıraatleri ise şâz olarak isimlendirmişlerdir. Bununla birlikte, özellikle İbn Mücâhid'in (ö. 324/936) en çok itimat edilen yedi kıraati belirlemesinden önceki zaman diliminde, birtakım sâiklerle sahih kıraatlerin eleştirildiği görülmektedir. Söz konusu eleştirilerin neredeyse tamamı, Basra dil ekolüne mensup âlimlere aittir. Çalışmamızda, yedi kıraat imamı arasında yer alan ve Basra dil mektebinin en önemli temsilcilerinden olan Ebû Amr'ın (ö. 154/771) kıraat rivayetlerine yöneltilen eleştiriler ve bu eleştirilere verilen cevaplar konu edilecektir. Bu çerçevede, Ebû Amr'a ait hangi kıraat rivayetlerinin hangi gerekçeyle eleştirildiği, bu eleştirilerin kıraat âlimleri tarafından nasıl karşılandığı tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Sahih, Eleştiri, Ebû Amr, Basra Dil Ekolü, Sened, Mushaf Hattı, Arap Dili.

Abû Amr's Authentic Recitations Subject to Criticism

Abstract: Recitation scholars who classify the recitation narrations according to the sanad, mushaf calligraphy and Arabic language rules regard the recitations that meet these three conditions as authentic and regard the ones that do not meet one of the three conditions as shazz. However, it is seen that authentic recitations were criticized with some motives, especially in the time period before Ibn Mujahid (d. 324/936) determined the seven most trusted recitations. Almost all of the criticisms in question belong to scholars who were members of the Basra language school. In our study, the criticisms made about the recitation narrations of Abu Amr (d. 154/771), one of the most important representatives of the Basra language school and one of the seven imams of recitation, and the answers to these criticisms will be discussed. In this context, it will be examined

* Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat Anabilim Dalı, Rize, Türkiye, kadir.taspinar@erdogan.edu.tr, ORCID: www.orcid.org/0000-0002-6317-6594

which recitation narrations of Abu Amr were criticized for what reason and how these criticisms were greeted by the recitation scholars.

Keywords: Recitation, Authentic, Criticism, Abu Amr, Basra Language School, Sanad, Mushap Calligraphy, Arabian Language.

القراءات الصحيحة لأبي عمرو المعرضة للانتقاد

تلخيص: اشترط علماء القراءات ثلاثة شروط لتكون الرواية صحيحة، فإن تحققت الشروط دخلت القراءة في صنف الصحيح، وإن لم تتحقق دخلت في صنف الشاذ، والشروط هي: أن يكون السند متصلاً وأن تكون الرواية موافقة لرسم المصحف وأن تكون موافقة لقواعد اللغة العربية. ومع هذا تم انتقاد القراءات الصحيحة لأسباب مختلفة خصوصاً عندما حدد ابن مجاهد عدد القراءات بالسبعة. وننوه إلى أن الانتقادات التي تمت جلها من قِبَل اللغويين البصريين. في هذا البحث سيتم اتخاذ موضوع الانتقادات الموجه إلى روايات قراءة أبو عمرو - الذي هو من أئمة القراءات السبعة والذي يعد من أهم ممثلي مدرسة البصرة - والأجوبة الموجه لتلك الانتقادات. وفي هذا الإطار سنتم دراسة أسباب الانتقادات لروايات أبي عمرو وكيف قابل العلماء هذه الانتقادات.

الكلمات المفتاحية: القراءة الصحيحة، انتقاد، أبو عمرو، مدرسة البصرة اللغوية، السند، خط المصحف، اللغة العربية.

GİRİŞ

Kıraat ihtilâflarını genel anlamda sahih ve şâz olmak üzere iki grupta tasnif etmek mümkündür.¹ Sahih kıraatlerde; senedinin sahih olması, bir yönüyle de olsa Arap diline muvafık olması ve Osman Mushafı'na uygun olması² gibi kriterler³ aranırken bu kriterlerin dışında kalanlar ise şâz olarak nitelendirilmektedir.⁴ Sahih kıraatleri nakleden kıraat imamlarının sayısı konusunda da farklı tasnifler mevcuttur. İbn Mücâhid'in (ö. 324/936) sahih kıraatleri yediye indirgemesinden önceki süreçte Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) yaptığı kıraat tasnifinde otuz; İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) ise yirmi civarında kıraate yer verdiği kaydedilmektedir.⁵ Yedi kıraat imamına üç isim daha ilave eden İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) tespiti ile ilim merkezlerinde öne çıkan on kıraat imamı Müslümanların kabûlüne mazhar olmuştur.⁶ Buna göre, Medîne'de Nâfi' (ö. 169/785) ve Ebû Ca'fer (ö. 130/747); Mekke'de İbn Kesîr (ö. 120/738); Basra'da Ebû Amr (ö. 154/771) ve Ya'kûb (ö. 205/821);

¹ Kaynaklarda, konuyla ilgili ikili, üçlü ve altılı tasniflerin yer aldığı görülmektedir. İlgili tasniflere dair bilgi için bk. Mehmet Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü* (Ankara: Fecr Yayınları, 2005), 53-63; Abdurrahman Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 226-234. Osman Bayraktutan, "Kırâat İlminin Dünü Bugünü Yarını (Kırâat Sınıflandırmaları Bağlamında)", *Uluslararası Din Bilimleri Çalıştayı* (İğdır: İğdır Üniversitesi Yayınları, 2017), 122-134.

² Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yusuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l 'aşr*, thk. Ali Muhammed Dabba (Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/19.

³ Sahih kıraat kriterlerinin belirlenmesiyle ilgili tarihi gelişim hakkında bilgi için bk. Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 42-48.

⁴ Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1395), 174, 182; Abdülhamit Birışık, *Kıraat İlmi ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2004), 80.

⁵ Ebû Muhammed b. Hammuş b. Muhammed Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâât*, thk. Abdülfettâh İsmail Şelebî (Mısır: Dâru Nehda, ts.), 38; Birışık, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 51-52.

⁶ Birışık, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 92.

Şam'da İbn Âmir (ö. 118/736); Kûfe'de Âsım (ö. 127/745), Hamza (ö. 156/773), Kisâî (ö. 189/805) ve Halef (ö. 229/844) yukarıdaki kriterleri taşıyan on kıraat imamı olarak öne çıkmışlardır.⁷

Söz konusu imamların öne çıkmalarında temel etken, rivayetlerinin, sahih kıraatler için istenen şartları taşıyor olmasıdır. Konuyla ilgili bu temel prensibe dikkat çeken İbnü'l-Cezerî, önceki kıraat âlimlerinden Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1052), Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî (ö. 430/1038), Mekki b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) ve Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö. 665/1268) de görüşlerine atıfta bulunarak şu ifadeleri kullanmaktadır:

"Bir yönüyle de olsa Arap diline, ihtimalen de olsa Osman Mushaflarından birine muvafakat eden ve senedi sağlam olan her bir kıraat sahihtir. İster yedi, ister on, isterse bunların dışındaki makbul imamlardan gelsin, bu kıraatlerin reddi câiz olmadığı gibi inkâr edilmeleri de helal değildir. Yedi imamdan veya onlardan daha büyük kimselerden gelse bile üç şarttan birini taşımayan kıraatler, zayıf, şâz ya da bâtıldır. Selef ve haleften olan muhakkik imamlara göre doğru olan görüş budur."⁸

Özellikle İbn Mücâhid öncesine tekâbül eden dönemde, genel kabulün aksine birtakım sâiklerle sahih kıraatlerin eleştiriye tabi tutulduğu görülmektedir. Daha çok dil âlimlerinin bir tavrı olarak karşımıza çıkan sahih kıraat eleştirisinin, Basra dil ekolünün en önemli temsilcisi olan Ebû Bısr Sîbeveyh (ö. 180/796) ile netlik kazandığı ve aynı ekolün sonraki temsilcileriyle devam ettirildiği bilinmektedir.⁹

Söz konusu eleştiriler, kıraat âlimleri/imamları ile nahivciler arasındaki yöntem farklılığından kaynaklanmaktadır.¹⁰ Bundan dolayı Kûfe ekolüne nispetle dil kaidelerini ön planda tutan Basra ekolüne mensup nahivcilerin,¹¹ kıyasa aykırı kabul ettikleri kıraatleri dikkate almadıkları hatta eleştirdikleri kaydedilmektedir.¹² Kıraatlerde nakil ve rivayeti esas alan kıraat âlimleri ise bu eleştirilere sessiz kalmamışlar, dil kurallarının ilkeleriyle sahih bir kıraatin reddedilemeyeceğini savunmuşlardır.¹³ Müfessirlerin de aynı sâikle sahih kıraatleri savundukları müşahade edilmektedir. Sözcü Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), Kûfe kıraat imamı

⁷ Birışık, *Kıraat İlmî ve Tarihi*, 101-125; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 35-41.

⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/9.

⁹ Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011), 237.

¹⁰ Yonis İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 223.

¹¹ Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 239; İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*, 225.

¹² Abdulkadir Kişmir, *Dilde Kıyas (Basra ve Kûfe Örneği)* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018), 34, 63.

¹³ Ebû Amr Osman b. Saîd Dâni, *Câmi'u'l-beyân fi'l-kirâati's-seb'* (Câmiatü'ş-Şârika, 1428), 2/860; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/10-11.

Hamza'nın, "وَأَقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ"¹⁴ âyetini, "وَالْأَرْحَامَ"¹⁵ şeklinde mecrûr okumasını eleştiren nahivcilere, kıyasın nakle karşı koyamayacağını hatırlatmış, rivayet yoluyla gelen sahih bir kıraatin, Arap şiirinin hakemliğine başvurularak eleştirilmesi yöntemini şaşkınlıkla karşılamıştır.¹⁶ Aynı şekilde Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), Basralı dilcilerin sahih kıraatleri eleştirmesine karşın "Arap dili, Basralı âlimlerin naklettiklerinden ibaret değildir. Kıraatler de onların bildiklerine uygun düşmek durumunda değildir."¹⁷ diyerek tepki göstermiş ve naklin önemine dikkat çekmiştir.

Sahih kıraatler arasında yer almasına rağmen en çok eleştiriyeye maruz kalan kıraatlerden biri de aynı zamanda Basra kıraat imamı olan Ebû Amr'ın kıraatidir. Ebû Amr ve kıraat ilmindeki yerini konu edinen yüksek lisans tezleri¹⁸ ve sahih kıraatlerin eleştirisine yer veren akademik çalışmalar¹⁹ mevcut olmakla birlikte sadece Ebû Amr kıraatinin eleştirisini konu alan bir çalışmanın yapıldığını tespit edemedik. Ebû

¹⁴ en-Nisâ 4/1.

¹⁵ "وَالْأَرْحَامَ" ifadesi, Hamza tarafından mecrûr, diğer kıraat imamları tarafından mansûb olarak okunmuştur. Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/247.

¹⁶ Ebû Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâs, 1430), 9/480.

¹⁷ Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-bahri'l-muhit*, thk. Sıtkı Muhammed Cemîl (Beyrût: Dâru'l-fıkr, 1420), 2/754.

¹⁸ Ebû Amr'ın kıraatine yönelik yapılan yüksek lisans tezlerinden biri 1996 yılında "Ebû Amr ve Kıraati" adıyla Osman Egin tarafından kaleme alınmıştır. Diğer bir tez ise "Ebû Amr'ın Kıraat İlmî ve Arap Dilindeki Yeri" adıyla 2002 yılında Halil İbrahim Sabırlı tarafından yazılmıştır. Bazı akademik çalışmalarda ise Ebû Amr kıraati başka bir kıraat imamıyla birlikte ele alınmıştır. Bu bağlamda Süleyman Kılıç, 2019 yılında tamamladığı yüksek lisans tezinde "Mâide Sûresi Bağlamında Nâfi, Ebû Amr ve Âsım Kıraatleri" konusunu çalışmıştır. Aynı yıl İbrahim Hakkı Turan, "Ebû Amr b. el-Alâ ile Hasan-ı Basrî Kıraatleri Örneğinde Mütevâtir ve Şâz Kıraatlerin Karşılaştırılması" adlı tezini tamamlamıştır. Muhammed Yusuf Küçük tarafından 2021 yılında hazırlanan "Ferşü'l-Hurûf Bağlamında Ebû Amr ile Kisâi'nin Mukayesesi (Kehf ve Meryem Sûresi örneği)" adlı çalışma da söz konusu tezlere örnek verilebilir.

¹⁹ Çalışmamızda, sahih kıraatlere yönelik eleştirilerin ele alınıp değerlendirildiği akademik çalışmaların bir kısmına atıfta bulunulmuştur. Sahih kıraat eleştirilerine yer verilen söz konusu bazı çalışmalar için bk. Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 236-251; Süleyman Mahmut Kayagül, *el-Ahfeş el-Evsat ve Me'âni'l-Kur'ân'ı* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 259-276; Ali Tem el, "Nehhâs'ın İrâbu'l-Kur'ân'ında 'Lahn' Tartışmalarına Konu Olan Kıraatlerin Değerlendirilmesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2015), 87-100; Necattin Hanay, "Zeccâc'ın Kıraat Tasavvuru ve Kendisine Yöneltilen Tenkitler", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2015), 178-180; Mustafa Kılıç, "Zemahşerî'nin Kıraatleri Kabul Şartları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2015), 174-181; İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*, 223-271; Ali Temel, *Dilbilimsel Tefsirlerde Kıraatlere Yaklaşım* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 189-203; Ahmet Kütükoğlu, *Kastallânî'nin Letâifü'l-İşârât Li Fünûni'l-Kıraat Adlı Eserinin Kıraat İlmî Açısından İncelenmesi* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 107-117; Rifat Ablay, "Müfessir ve Dilbilimcilerin İbn Amir Kıraatine Dilbilimsel ve Eleştirel Yaklaşımları", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2020), 41-49.

Amr'ın yedi kıraat imamı arasında yer alması, Basra ekolüne mensup olmasına rağmen özellikle Basralı dilciler tarafından eleştirilmesi dikkat çekmektedir. Çalışmamızda, Ebû Amr'ın sahih kriterlere uygun olarak rivayet ettiği fakat eleştiriye konu olan kıraatleri tahlil edilecek, eleştiri noktaları ve eleştirilere verilen cevaplar değerlendirilmeye tabi tutulacaktır.

1. Ebû Amr ve Kıraat İlmindeki Yeri

Ebû Amr hakkında gerek tabakat kaynaklarında gerekse akademik çalışmalarda detaylı bilgiler mevcut olmakla birlikte burada bazı genel hususlara temas edilmesinin yerinde olacağı kanaatindeyiz.

Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ b. Ammâr el-Mâzinî el-Basrî, kıraat-i seb'a içerisinde üçüncü sırada zikredilen kıraat imamıdır. Basra kıraat imamı olan Ebû Amr'ın tahsil hayatı Mekke, Medîne, Basra ve Kûfe şehirlerinde geçmiştir. Kıraat ilmini tahsil ettiği hocaları arasında, Yahyâ b. Ya'mer (ö. 89/708), Nasr b. Âsım (ö. 89/708), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), kıraat-i aşere imamlarından İbn Kesîr, Ebû Ca'fer ve Âsım gibi meşhûr âlimler yer almaktadır. Ebû Amr'ın kıraat senedini, Saîd b. Cübeyr/Mücâhid b. Cebr – Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687) – Übey b. Kâ'b (ö. 33/654) – Hz. Peygamber (sav) şeklinde tespit etmek mümkündür.²⁰ Ebû Amr'ın kıraati, ravileri Dûrî (ö. 248/862) ve Sûsî (ö. 261/874) tarafından günümüze ulaşmıştır. Bizzat kendisinden kıraat okuma imkânı bulamayan ravileri, onun kıraatini öğrencisi ve on dört kıraat imamı içerisinde zikredilen Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî'den (ö. 202/817) almışlardır. el-Yezîdî'den başka, Kûfe kıraat imamı Hamza, el-Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ve Sîbeveyh de Ebû Amr'ın talebeleri arasında yer almaktadır.²¹ Bazı dil âlimlerinin kendisinden ders alması, Arap diline olan vukûfiyetini göstermesinin yanında kıraatine olan itimadın da artmasına sebep olmuştur. Basralılar'ın benimseyip asırlarca takip ettiği Ebû Amr kıraati, uzun zaman Şam, Hicaz, Yemen ve Mısır bölgelerinde takip edilmiş, halen günümüzde Sudan, Nijerya ve Orta Afrika ülkelerinin bir kısmında okunmaya devam etmektedir.²²

²⁰ Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, thk. G. Bergstraesser (Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1351), 1/288-289; Tayyar Altıkulaç, "Ebû Amr b. Alâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/94-95; Birşık, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 107-108.

²¹ Altıkulaç, "Ebû Amr b. Alâ", 10/95.

²² Birşık, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 108. Ebû Amr ve kıraati ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temimî İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a fî'l-kıraat*, thk. Şevki Dayf (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1400), 79-85; Dâni, *Câmi'u'l-beyân fî'l-kurrâti's-seb'*, 1/172-184; Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr ale't-tabakât ve'l-âsâr* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 1/58-62; İbnü'l-Cezeri, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/288-292; Altıkulaç, "Ebû Amr b. Alâ", 10/94-96; Birşık, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 107-110; İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraati* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 316-317.

2. Ebû Amr'ın Eleştiriyeye Konu Olan Kıraatleri

Bu bölümde, kaynaklarda sahih kıraat olarak tespit edilip Ebû Amr tarafından rivayet edilmesine rağmen özellikle dil âlimlerince eleştirilen kıraatler konu edinilecek, söz konusu kıraatleri eleştirenlerin ve savunanların görüşleri irdelenecektir.

2.1. Harekeli Harfin Sakin Okunmasıyla İlgili İhtilâf

Kur'ân-ı Kerim'de yer alan "بَارِكُمْ",²³ "يَأْمُرُكُمْ",²⁴ "يَأْمُرُهُمْ",²⁵ "تَأْمُرُهُمْ",²⁶ "يُنْصِرُكُمْ",²⁷ "يُنْصِرُكُمْ",²⁸ kelimelerini, kıraat-i aşere imamlarından Ebû Amr, 'râb harflerinin sükûnu ile "بَارِكُمْ", "يَأْمُرُكُمْ", "يَأْمُرُهُمْ", "تَأْمُرُهُمْ", "يُنْصِرُكُمْ", "يُنْصِرُكُمْ" şeklinde; diğer imamlar ise hareke ile okumaktadırlar.²⁹ Ebû Amr'ın aynı zamanda ihtilâs³⁰ ile okuduğu bahse konu kelimeler,³¹ Benî Esed, Temîm ve Necd kabilesinin bir kısmının lügatı olduğu belirtilmektedir.³²

2.1.1. Eleştirel Yaklaşımlar

Ebû Amr'ın iskânlı okuyuşuna ilk eleştiri Sibeveyh tarafından yapılmaktadır. Bu tür kelimeleri ihtilâs ile okuyan Sibeveyh,³³ sükûn ile okumayı uygun bulmamakla beraber Ebû Amr'ın ihtilâslı okuduğunu düşünmekte, fakat bu kıraati Ebû Amr'dan işiten ravinin yanlışlıkla sükûn üzere okuduğunu zannettiğini ileri sürmektedir.³⁴

²³ el-Bakara 2/54.

²⁴ el-Bakara 2/67, 93, 169, 268; Âl-i İmrân 3/80; en-Nisâ 4/58.

²⁵ el-A'râf 7/157.

²⁶ et-Tûr 52/32.

²⁷ Âl-i İmrân 3/160; el-Mülk 67/20.

²⁸ el-En'âm 6/109.

²⁹ Ebû Amr Osman b. Saîd Dâni, *et-Teysîr fi'l-kirâati's-seb'*, thk. Ferîd Muhammed b. Azzûz (Beyrût: Dâru İbni Kesîr, 1437), 73; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/212; Ahmed b. Muhammed Dimyâtî, *İthâfu fudalâ-i'l-beşer*, thk. Şaban Muhammed İsmail (Beyrût: Alemü'l-Kütüb, 1987), 1/391.

³⁰ İhtilâs, sözlükte çalmak, aşırmaq, aniden kapmak gibi anlamlara gelmektedir. İhtilâs hakkında, harekeyi süratle telaffuz etmek, harekenin çoğunu ya da üçte ikisini okumak, harekeyi gizli ve hafif bir sesle belli etmek gibi tanımlar yapılmaktadır. Bk. Fatih Çollak, "Rev'm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/32; Nihat Temel, *Kirâat ve Tecvîd İstihlâhları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2013), 72; Yavuz Fırat, *Tecvîd ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Haciveysizade, 2018), 22.

³¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/212.

³² Dimyâtî, *İthâfu fudalâ-i'l-beşer*, 1/391.

³³ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali Beydûn (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421), 1/54; Ebu'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Hasâis* (Heyetü'l-Misriyye, ts.), 1/73; Dâni, *et-Teysîr fi'l-kirâati's-seb'*, 73; Ebû Muhammed Abdülhak İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1422), 1/145; Abdüllatîf Hatîb, *Mu'cemu'l-kıraat* (Dımaşk: Dâru Sa'deddîn, 2000), 1/100.

³⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 155-156; Dâni, *Câmi'u'l-beyân fi'l-kirâati's-seb'*, 2/859.

Sıbeveyh'in öğrencilerinden Ahfeş el-Evsat'ın (ö. 215/830)³⁵ da Ebû Amr'a ait söz konusu kıraati hatalı bulunduğu görülmektedir. "بَارئِكُمْ" kelimesiyle ilgili olarak açıklama yaptığı yerde el-Ahfeş, kelimenin hemze ile okunduğuna, bazıları tarafından ise tahfîfli olarak hemze ile yâ arası bir sesle (ihtilâsla) telaffuz edildiğine dikkat çekmektedir. Bazı kimselerin buradaki tahfîfli okuyuşu sükûn zannederek "بَارئِكُمْ" şeklinde okuduklarını belirten el-Ahfeş, böyle bir okuyuşu galat olarak nitelendirmekte, bu tür okuyuş özelliği olan kelimelerin yazıyla değil de ancak şifâhî olarak anlaşılabilceğine vurgu yapmaktadır.³⁶ Netice itibariyle el-Ahfeş'in, hocası Sıbeveyh gibi sahih kıraatler arasında yer alan iskânlı vechi câiz görmediği anlaşılmaktadır.

Basra dil ekolünün diğer bir temsilcisi Ebü'l-Abbâs el-Müberred (ö. 286/900) de Ebû Amr'ın kıraatini eleştiren dil âlimleri arasında yer almaktadır. "بَارئِكُمْ" kelimesinin sükûnlu okunuşunu lahn olarak değerlendiren el-Müberred, râ'nın î'rab harfi³⁷ olmasından dolayı sükûn ile okunmasının günlük konuşma dilinde de şiirde de câiz olmayacağını iddia etmektedir.³⁸ "يَأْمُرُكُمْ" kelimesinin tahlilinde de aynı konuya değinen el-Müberred, yine î'rab harfi olan yâ'nın sakin okunamayacağı gerekçesiyle sükûnlu okuyuşa cevaz vermemekte, Ebû Amr'dan sahih kanalla gelen rivayetin ihtilâslı kıraatle alakalı olduğunu vurgulamaktadır.³⁹

Ebû Amr'a ait söz konusu kıraat hakkında eleştirel görüş beyan eden dil âlimleri arasında Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ö. 338/950) da sayılabilir. en-Nehhâs eserinde, Nisâ Sûresi'nde yer alan "يَأْمُرُكُمْ" kelimesindeki sükûnlu kıraati lahn olarak değerlendirmektedir.⁴⁰ Burada sadece lahn ifadesini kullanıp başka bir yoruma gitmeyen en-Nehhâs'ın, "بَارئِكُمْ" kelimesiyle ilgili hocası el-Müberred'in yukarıdaki görüşlerini aktardıktan sonra hocasından farklı olarak daha ılımlı bir tavır sergilediği görülmektedir. Bu bağlamda en-Nehhâs, önceki nahivcilerin sükûnlu kıraati câiz görüp Arap şiirinden örnekler getirdiklerini ifade etmektedir.⁴¹

Ebû Amr'dan sahih senedle gelen kıraate yönelik yukarıda bahsi geçen eleştirilerden hareketle Sıbeveyh ve el-Ahfeş'in sükûn ile okunan kıraati, yani harekesi gösterilmesi gereken î'rab harfinin sâkin okunmasını hatalı buldukları

³⁵ İnci Koçak, "Ahfeş el-Evsat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/526.

³⁶ Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşiî el-Belhî Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Hüdâ Mahmûd Kurâ'a (Kâhîre: Mektebetü'l-Hancı, 1411), 1/89.

³⁷ Zîra î'rab harfi, î'rabın harekesinin üzerinde görülmesi gereken harftir.

³⁸ en-Nehhâs, *Î'râbü'l-Kur'ân*, 1/54; İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1422, 1/145; Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, thk. Ahmed el-Berdûnî (Kâhîre: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1964), 1/402-403.

³⁹ en-Nehhâs, *Î'râbü'l-Kur'ân*, 1/59; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, 1/444.

⁴⁰ en-Nehhâs, *Î'râbü'l-Kur'ân*, 1/221.

⁴¹ en-Nehhâs, *Î'râbü'l-Kur'ân*, 1/54; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, 1/402.

söylenbilir. Şu farkla ki her iki âlim de Ebû Amr'ın aslında ihtilâs ile okuduğunu, ondan bu kıraati işiten ravinin (Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî) hataen sâkin okunduğunu zannettiğini savunmaktadır. Aynı şekilde el-Müberred ve en-Nehhâs da bahse konu kıraatin hatalı olduğu görüşündedir. Yalnız en-Nehhâs'ın, iskânlı kıraatin cevazına yönelik, önceki nahivcilerin görüşüne işaret etmekle diğer dil âlimlerine göre daha mutedil bir tavır takındığı anlaşılmaktadır.

2.1.2. Eleştirilere Verilen Cevaplar

Kıraat ve tefsir âlimlerinden bir kısmı eserlerinde, i'rab yönünden eleştiriyeye tabi tutulan bahse konu kıraat ihtilâfına değinmiş, Ebû Amr'a nispet edilen sükûnlu kıraatin sahihliğine dikkat çekmek suretiyle eleştirilere cevap vermişlerdir. Ebû Amr kıraatine yönelik Sîbeveyh'in tavrını eleştiren Ebû Amr ed-Dânî, "يَأْمُرُكُمْ", "يَأْمُرُكُمْ" gibi kelimelerde sükûn ile kıraatin nakil yönünden daha sahih, eda yönünden daha yaygın olduğunu belirtmektedir. Konuyla ilgili rivayetleri de nakleden ed-Dânî, kendi tercihinin de sükûnlu kıraatten yana olduğunu ifade etmekte, "Sahih senedle sâbit olmuş bir kıraat dil kaidelerine göre reddedilemez." ilkesinden hareketle kıraatin, tabi olunan bir sünnet olduğuna dikkat çekmektedir.⁴²

Söz konusu kıraat ihtilâfını eserlerinde değerlendiren Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987), İbn Atıyye (ö. 541/1147) ve Semîn el-Halebî (ö. 756/1355) gibi âlimler, sükûnlu kıraati uygun bulmayanların görüşlerine yer verdikten sonra Arap şiiirinden örnekler vererek i'rab harfinin sâkin de okunabileceğini izah etmişlerdir.⁴³ Hatta Semîn el-Halebî, Ebû Amr kıraatinin sahihliğine vurgu yaparak Sîbeveyh ve el-Müberred'in eleştirilerini cüretkârlık olarak yorumlamakta, kendilerini Arap şiiirinden bihaber olmakla itham etmektedir.⁴⁴

Görüldüğü üzere özellikle Basra ekolüne mensup dil âlimleri, yine Basra kıraat imamı Ebû Amr'a nispet edilen sahih kıraati Arap dili kurallarına göre tahlil etmiş, i'rab alametinin ortadan kalkması gerekçesiyle lahn/hatalı olarak değerlendirmişlerdir. Buna karşın bazı kıraat âlimleri ve müfessirler Ebû Amr kıraatinin senedini merkeze alarak eleştirilere cevap vermişler ve söz konusu kıraat vechinin Arap dili bakımından da kabul edilebilir olduğunu delillendirme yoluna gitmişlerdir.

⁴² Dâni, *Câmi' u'l-beyân f'l-kirâati's-seb'*, 2/859-860; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/10-11.

⁴³ Ebû Alî Hasan b. Ahmed b. Abdilgaffâr Fârisî, *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'*, thk. Bedreddin Kahveci - Beşîr Cüveycâfi (Beyrût: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1413), 1/76-81; İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1422, 1/145-146; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn fî 'Ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1986), 1/361-363.

⁴⁴ Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn fî 'Ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, 1/362.

2.2. Râ'nın Lâm Harfine İdgamı İle İlgili İhtilâf

Ebû Amr, kıraat-i aşere imamlarından farklı olarak “فَيَغْفِرُ لِمَنْ”⁴⁵, “وَيَغْفِرُ لَكُمْ”⁴⁶ gibi kelimelerde râ harfini lâm harfine idgam ederek “feyağfillimen”, “veyağfillüküm” şeklinde okumaktadır. Ebû Amr'ın ravisi Sûsî tarafından nakledilen ve sahih kıraatler arasında yer alan idgamlı okuyuş,⁴⁷ bazı âlimlerce eleştirilmiştir.

2.2.1. Eleştirel Yaklaşımlar

Râ harfinin lâm harfine idgam edilmesi, daha ziyade Basralı dil âlimleri tarafından hoş karşılanmamış, onların bu tavrı sonraki âlimleri de etkilemiştir. Bu tür idgamı doğru bulmayan Sîbeveyh,⁴⁸ Ebû Amr'ın ismini telaffuz etmese de Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923), Ebû Amr'ın idgamlı okuyuşunu fahiş bir hata olarak nitelendirmekte⁴⁹ ve bu eleştirisini, el-Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyh'in râ'nın lâm harfine idgam edilmesinin câiz olmadığı yönündeki görüşlerine dayandırmaktadır.⁵⁰ Ebû Amr'ın kıraat alanındaki otoriterliğine de vurgu yapan ez-Zeccâc, idgamlı kıraati, Ebû Amr'dan nakilde bulunan ravilerin bir hatası olarak değerlendirmekte,⁵¹ eleştirilerini Arap dili kuralları çerçevesinde devam ettirmektedir. Buna göre Arap dili açısından lâm harfinin râ harfine idgamı câiz iken bunun aksi mümkün gözükmemektedir. Zîra râ harfi tekrîr sıfatına sahiptir ve lâm harfinden daha kuvvetlidir. İdgam edilmesi halinde tekrîr sıfatı ortadan kalkmış olacaktır. Ona göre, Araplardan işitilen ve kurrânın da okuduğu kıraat, râ harfinin izhâr edilmesidir.⁵²

Kıraat ilminin Endülüs'teki önemli temsilcilerinden olan Mekkî b. Ebî Tâlib'in, eleştirel bir ifade kullanmasa da idgamlı okuyuşu tercih etmediği, izharlı kıraatten yana bir tavır sergilediği söylenebilir. Râ'nın lâm harfine idgam edilmesinin, Sîbeveyh ve Basralılar tarafından kabîh görüldüğünü nakleden el-Mekkî, idgam edilmesi halinde râ'daki tekrîr sıfatının⁵³ kaybolacağı bilgisini vermektedir. Bu tür idgamın,

⁴⁵ el-Bakara 2/284.

⁴⁶ Âl-i İmrân 3/31.

⁴⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/12-13, 237; Dimyâtî, *İthâfu fudalâ-i'l-beşer*, 1/461.

⁴⁸ Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1408), 4/448.

⁴⁹ Ebû İshâk İbrâhîm Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelebi (Beyrût: Alemü'l-Kütüb, 1988), 1/398.

⁵⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, 5/22, 167, 176.

⁵¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, 5/167.

⁵² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, 1/398; 5/22-23, 167, 228.

⁵³ Tekrîr, râ harfine mahsus bir sıfat-ı lâzime olup, telaffuzu esnasında dil ucunun titremesi sebebiyle harfin cisminde meydana gelen fazlalıktır. Râ harfi telaffuz edilirken dil üzerinde tekerrür meydana gelir. Bu durum harfin sakin veya şeddeli halinde daha net ortaya çıkar. Geniş bilgi için bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/136; Ebû Muhammed b. Hammûş b. Muhammed Mekkî b. Ebû Tâlib, *er-Riâye li-tecvîdî'l-kırâe ve tahkîki lafzi't-tilâve*, thk. Ahmed Hasan Ferhat (Ummân: Dâru Ammâr, 1422), 130-131; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/204; İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2010), 214-215; Temel, *Kırâat ve Tecvîd İstilahları*, 132.

kıraat imamları arasında sadece Ebû Amr tarafından uygulandığına dikkat çeken el-Mekkî, izharlı okuyuşun daha kavi ve daha güzel olduğunu kaydetmektedir.⁵⁴ el-Mekkî'nin, kıraat imamlarının çoğu tarafından okunan izharlı kıraati öne çıkarması normaldir. Lâkin idgamlı kıraat hakkında Basralı dilcilerin görüşünü naklettikten sonra izharlı kıraatin daha güçlü olduğunu belirtmesi, kendisinin de idgamlı kıraate sıcak bakmadığı izlenimini uyandırmaktadır.

Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) de idgamlı kıraati eleştiren âlimlerdendir. Bakara Sûresi'nde geçen "فَيَغْفُرُ لِمَنْ"⁵⁵ ifadesi bağlamında konuya değinen ez-Zemahşerî, râ'yı lââm'a idgam ederek *feyağfillimen* şeklinde okuyan kişinin kıraatini fahiş bir hata olarak değerlendirmektedir.⁵⁶ Aslında idgamlı kıraati eleştiren ez-Zemahşerî'nin, Ebû Amr'ı değil de ondan bu kıraati rivayet eden Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî'yi isim vermeden hedef aldığı anlaşılmaktadır. Zîra ona göre ravi, hem idgamlı okumak hem de bu kıraati Arap dilini en iyi bilen Ebû Amr gibi birisine atfetmiş olmakla iki kez hata etmiştir. Ayrıca raviyi, büyük bir cehalet içinde olmakla da itham eden ez-Zemahşerî, bu tür rivayetlerin varlığını, ravilerin hıfz etme konusundaki yetersizliğine bağlamakta, bu işin üstesinden ancak nahivcilerin gelebileceğini iddia etmektedir.⁵⁷

ez-Zemahşerî ile çağdaş İbn Atıyye el-Endelüsî de "وَيَغْفُرُ لَكُمْ" ifadesindeki râ'nın, lââm'a idgam edilemeyeceğine, buradaki hatanın, Ebû Amr'dan idgamlı kıraati rivayet eden raviye ait olduğuna, ez-Zeccâc'dan nakille değinmektedir.⁵⁸ İbn Atıyye'nin, ez-Zeccâc'dan nakille de olsa bahse konu bilgilere yer vermesi, idgamlı kıraati uygun bulmadığı şeklinde yorumlanabilir. Ne var ki o, ez-Zeccâc ve ez-Zemahşerî gibi, idgamlı okuyuşu doğru bulmamakla birlikte eleştiri oklarını Ebû Amr'a değil de onun ravisine yöneltmiş olmaktadır.

ez-Zemahşerî'nin tefsirinden ziyadesiyle istifade eden müfessirlerden Fahreddin er-Râzî, Nâsirüddîn el-Beyzâvî (ö. 685/1286), Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310) ve Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574),⁵⁹ bahse konu idgamlı kıraate değindikleri görülmektedir. er-Râzî ve en-Nesefî idgamlı kıraat hakkında yorum

⁵⁴ Ebû Muhammed b. Hammûş b. Muhammed Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Keşf "an vücûhi'l-kurâati's-seb" ve 'ilelihâ ve hiccihâ*, thk. Cemâlüddîn Muhammed Şeref (Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 1430), 1/134.

⁵⁵ el-Bakara 2/284.

⁵⁶ Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 1/330.

⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/330.

⁵⁸ Ebû Muhammed Abdülhak İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1422), 1/422.

⁵⁹ el-Keşşâf, adı geçen müfessirlerin müracaat ettiği en önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Bk. Ali Özek, "el-Keşşâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/330.

yapmaksızın ez-Zemahşerî'nin eleştirilerini naklederken,⁶⁰ el-Beyzâvî ve Ebüssuûd Efendi ise ez-Zemahşerî'ye atıfta bulunmadan idgamlı kıraatin hatalı olduğunu belirtmekle iktifa etmektedirler.⁶¹ Adı geçen müfessirlerin bu tutumunu, râ'nın lâm'a idgam edilmesine cevaz vermeyenlerin görüşlerini tercih ettikleri veya kendilerine kaynaklık eden *el-Keşşâf*'taki bilgileri aktardıkları şeklinde yorumlamak mümkündür.

Yukarıdaki bilgilere bakıldığında râ'nın idgam edilmesiyle alakalı eleştirel yaklaşımların temelinde el-Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyh'in bu tür idgamın câiz olmadığı yönündeki görüşü yer almaktadır. ez-Zeccâc da el-Mekkî gibi bahsi geçen Basralı dil âlimlerini referans göstermektedirler. Aynı şekilde ez-Zemahşerî ve İbn Atıyye'nin de ez-Zeccâc'ın tespitlerine paralel olarak Ebû Amr'a isnad edilen idgamlı kıraati ravi üzerinden eleştirdikleri, daha sonra kaleme alınan tefsirlerde ise ez-Zemahşerî'nin yorumlarının etkili olduğu dikkat çekmektedir.

2.2.2. Eleştirilere Verilen Cevaplar

Râ harfinin lâm harfine idgam edilmesiyle alakalı yukarıda yer alan tenkitleri eserlerine taşıyan bazı âlimler, Ebû Amr'dan sahih kanalla rivayet edilen kıraat hakkında ileri sürülen eleştirilere cevap vermişlerdir. Bu bağlamda Ebû Hayyân, Bakara Sûresi'ndeki "فَيَغْفُرُ لِمَنْ" ifadesinin izahında önce ez-Zemahşerî'nin yaklaşımını aktarmakta ve onun, kurrâyı eleştirmeyi adet edindiğinden bahsetmektedir. el-Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyh gibi âlimlerin, râ'nın lâm'a idgamının câiz olmayacağı yönündeki görüşlerini de hatırlatan Ebû Hayyân, daha sonra bu tür idgama cevaz verenlerin tespitlerine yer vermektedir. Bu meyanda, Arap dili konusunda öne çıkan Kûfe dil âlimlerinden Ebû Ca'fer er-Ruâsî (ö. 187/803), el-Kisâi ve el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) isimlerini zikreden Ebû Hayyân, Basralı dil âlimlerinin kıraatlere yönelik tutumlarını, 'Kıraatler, sadece Basralılar'ın naklettiği dil kuralları çerçevesinde vârid olmuş değildir.' diyerek eleştirmektedir. Ona göre, râ'nın lâm harfine idgamı konusunda Kûfe ile Basra kurrâsı arasında bir fark bulunmamakta, ismi geçen Kûfeli dil âlimlerinin yanı sıra Basralılar'ın önde gelenlerinden olan Ebû Amr ve Ya'kûb el-Hadramî de söz konusu harflerin idgamı hususunda ittifak etmektedirler.⁶²

Ebû Hayyân'ın, Âl-i İmrân Sûresi'nde geçen "وَيَغْفُرُ لِمَنْ" ifadesi bağlamında yaptığı izahlarda da idgamlı kıraati eleştirenlere yönelik tavır takındığı görülmektedir. Bu bağlamda ez-Zeccâc ve İbn Atıyye'nin, Ebû Amr'ın ravisini hedef

⁶⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 7/105; Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Neseî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*, thk. Yusuf Ali Büdeyvi (Beyrût: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 1/232.

⁶¹ Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1418), 1/166; Muhammed b. Muhammed el-İmâdî Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-kerîm* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.), 1/273.

⁶² Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*, 2/753-754.

alarak idgamlı kıraati hatalı bulduklarını nakleden Ebû Hayyân, Kûfeli ve Basralı dilcilerin idgamlı okumalarına atıfta bulunarak ez-Zeccâc ve İbn Atıyye gibi muhâlif görüşte olanlara iltifat edilmemesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.⁶³

Ebû Hayyân'ın çağdaşı ve öğrencisi olan Semîn el-Halebî'nin⁶⁴ de râ'nın lâm'a idgamıyla ilgili kıraat hakkında hocasına benzer tarzda açıklamalar yaptığı müşahede edilmektedir. Bakara Sûresi'nde geçen "فَيَغْفِرُ لِمَن" ifadesinin izahı sadedinde konuya değinen Semîn el-Halebî, ez-Zemahşerî'nin eleştirilerini aktarmakta ve Ebû Hayyân'ın dile getirdiği hususları da tekrarlamak suretiyle idgamlı kıraatin hatalı olmadığını ifade etmektedir. Ayrıca o, idgamlı kıraati ravi hatası olarak değerlendirenlere cevaben Ebû Amr'ın ravisi el-Yezîdî'nin nahivde ve lügatte imam olduğuna dikkat çekmektedir. Ravilerin hıfzına yönelik ez-Zemahşerî'nin tutumuna da gönderme yapan el-Halebî, kıraat ilmini aktaran ravilerin, bu ilmi hocalarından harf harf okumak suretiyle semâ yoluyla aldıklarını, böylesine hassas bir yöntemin zabt cihetinden zayıf olamayacağını sorgulamaktadır.⁶⁵ Semîn el-Halebî, râ'nın lâm'a idgam edilmesine, Âl-i İmrân Sûresi'ndeki "وَيَغْفِرُ لَكُمْ" ifadesi bağlamında da değinmektedir. Basralılar câiz görmese bile idgamlı okumanın hatalı olmadığını dile getiren el-Halebî, Ebû Amr'a ait idgamlı kıraatin insanlar tarafından nakledildiğinin ve Arap diline ait bir lügat olduğunun altını çizmektedir.⁶⁶ Bu ifadesiyle el-Halebî, bahse konu kıraatin hem nakil/rivayet hem de Arap dili açısından eleştiri konusu edilemeyeceğine dikkat çekmektedir.

İdgamlı kıraati eleştirenlere cevap mahiyetinde açıklama yapan diğer bir âlim Bedreddin ez-Zerkeşî'dir (ö. 794/1392). ez-Zerkeşî, kıraatlerin tevkîfi olduğunu vurguladığı esnada, ez-Zemahşerî'nin de içerisinde yer aldığı bir grubun, kıraatlerin dil âlimlerinin içtihatlarına bağlı olduğunu zannettiklerini ve bu noktadan hareketle sahih kıraatleri eleştirdiklerini ileri sürmektedir.⁶⁷ Eleştirilen bazı sahih kıraatleri zikrettikten sonra sözü Ebû Amr'ın *yeğfillleküm* şeklinde okuduğu idgamlı kıraate getiren ez-Zerkeşî, ez-Zeccâc'ın bahse konu kıraati fahiş bir hata olarak görmesini ön yargılı/tafıllı bir yaklaşım olarak değerlendirmektedir. Açıklamalarının sonunda kıraatlerin tevkîfiliğine tekrardan vurgu yapan ez-Zerkeşî, Ebû Amr ve Hamza gibi imamların kıraatlerinin sıhhati üzerinde icmâ olduğunu hatırlatmakta ve bu hususta içtihadı yer olmadığını salık vermektedir.⁶⁸

⁶³ Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*, 3/104.

⁶⁴ Abdulaziz Hatip, "Semîn el-Halebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/492.

⁶⁵ Hatip, "Semîn el-Halebî", 36/2/690-691.

⁶⁶ Hatip, "Semîn el-Halebî", 36/3/126.

⁶⁷ Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kurân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Beyrût: Dâru'l-İhyâ, 1957), 1/321.

⁶⁸ Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kurân*, 1/322.

İdgamlı kıraat hakkında görüş beyan eden âlimlerden bir diğeri Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî'dir (ö. 923/1517). Râ'nın lâm harfine idgamına değinen el-Kastallânî, bu tür idgam uygulamasının Ebû Amr'ın ravisi Sûsî kanalıyla nakledildiğini belirttiikten sonra konuyla ilgili ez-Zemahşerî'nin yukarıdaki eleştirilerini aktarmaktadır. Eleştirilere cevap sadedinde Ebû Hayyân ve Semîn el-Halebî çizgisini takip eden el-Kastallânî, idgamlı kıraati hafıza zayıflığından kaynaklanan fahiş bir hata olarak görmeye rıza gösterilemeyeceğini ifade etmektedir. Râ harfinin tekrîr sıfatını ve lâm'dan daha kuvvetli oluşunu gerekçe gösteren Basralı dilcilerin idgama cevaz vermediğini hatırlatan el-Kastallânî, buradaki idgamı câiz gören Basralı ve Kûfeli âlimleri de zikrederek söz konusu rivayetin hatalı olduğunu ileri sürenlerin görüşlerinin kabul edilemeyeceğini söylemektedir.⁶⁹

Görüldüğü üzere el-Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyh tarafından câiz görülmeyen idgamlı kıraat, Basralı diğeri âlimler tarafından da eleştiri konusu edilmiştir. Hatta Basra dil ekolüne mensup olmayan bazı âlimler idgamlı kıraat hakkında ya eleştirel tavır takınmış ya da sadece kaynaklardaki bilgileri aktarıp yorum yapmamayı tercih etmişlerdir. Buna karşın râ'nın lâm'a idgam edilmesine Ebû Hayyân'ın görüşleri doğrultusunda eserlerinde yer veren âlimler, eleştirilere cevap vermiş, idgamlı kıraatin rivayet ve Arap dili bakımından mümkün olduğunu ispatlar nitelikte açıklamalarda bulunmuşlardır.

2.3. Mushaf Hattıyla İlgili İhtilâf

Tâhâ Sûresi'nin 63. âyetinde geçen "إِنَّ هَذَا لَسَاجِرَانِ" ifadesinde kıraat ihtilâfı mevcuttur. Âsım'ın râvisi Hafs tarafından yukarıdaki gibi okunan âyet, İbn Kesîr tarafından "إِنَّ هَذَا لَسَاجِرَانِ"; Nâfi', İbn Âmir, Ebû Bekir Şu'be, Hamza ve Kisâî tarafından "إِنَّ هَذَا لَسَاجِرَانِ"; Ebû Amr tarafından ise "إِنَّ هَذَا لَسَاجِرَانِ" şeklinde okunmaktadır.⁷⁰

2.3.1. Eleştirel Yaklaşımlar

Ebû Amr'ın kıraati, i'rab yönünden uygun olmakla beraber, Mushaf hattı açısından eleştiri konusu edilmiştir. Bilindiği üzere i'rab yönünden, "إِنَّ"nin ismi konumundaki "هَذَا" kelimesi, mansup olarak "هَذَيْنِ" şeklinde olmalıdır. Lâkin Mushafta elif ile "هَذَا" şeklinde kaydedilmektedir. Bahse konu kıraat ihtilâfını değerlendiren el-Ferrâ, Mushaf hattına uygun olmadığı gerekçesiyle Ebû Amr'ın kıraatinden hoşlanmadığını,⁷¹ kendisinin dahi böyle okumaya cesaret edemeyeceğini

⁶⁹ Ahmed b. Muhammed Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li-fünûni'l-kırâât* (Suudi Arabistan: Dirâsâtü'l-Kurâniyye, ts.), 4/1628-1629.

⁷⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/320-321; Dimyâtî, *İthâfu fudalâ-i'l-beşer*, 2/249.

⁷¹ Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necati vd. (Mısır: Dâru'l-Misriyye, ts.), 2/183.

ifade etmektedir.⁷² ec-Zeccâc ise Ebû Amr'ın, "إِنَّ هَذَيْنِ لَسَاجِرَانِ" şeklindeki kıraatinde, Hz. Osman'a (ö. 35/656) isnad edilen "Mushafta bazı hatalar görüyorum. Fakat Araplar, o hataları dilleriyle düzelteceklerdir."⁷³ sözünü baz aldığını ifade ettikten sonra söz konusu kıraati eleştirmekte ve Mushaf hattına uymamasını ileri sürerek câiz görmemektedir. Zîra ona göre üzerinde icmâ oluşan Mushaf hattı, tâbi olunması gereken bir sünnet/gelenektir.⁷⁴

Fahreddîn er-Râzî, "إِنَّ هَذَانِ لَسَاجِرَانِ" ifadesindeki kıraat ihtilâfına tefsirinde genişçe yer vermektedir. Kıraat imamlarının çoğu tarafından okunan "إِنَّ هَذَانِ لَسَاجِرَانِ" kıraatini meşhur kıraat olarak tasvif eden er-Râzî, daha sonra âhâd yolla geldiklerini belirttiği altı kıraat vechini sıralamaktadır. İlk olarak "إِنَّ هَذَيْنِ لَسَاجِرَانِ" kıraatini değerlendiren er-Râzî, bu kıraatin Ebû Amr ve Îsâ b. Ömer (ö. 149/766) tarafından okunduğunu ve bu iki âlimin kıraatlerini temellendirmede, Hz. Âişe (ö. 58/678) ve Hz. Osman'dan nakledilen "Mushafta kâtip hatası olduğu" yönündeki rivayetleri esas aldıklarını dile getirmektedir. Ayrıca o, Ebû Amr'ın "Ben bu âyeti, "إِنَّ هَذَانِ لَسَاجِرَانِ" şeklinde okumaktan hayâ ederim." dediğine yönelik rivayeti de nakletmektedir.⁷⁵ Sözlerinin devamında er-Râzî, ancak tevâtür yoluyla nakledilen kıraatlerin Kur'ân'dan addedilebileceğine, bu tür kıraatlerin Kur'ân'la eş değer olduğuna dair genel bir ilkeye dikkat çekmektedir. Mushafın iki kapağı arasında bulunanın, Allah'ın kelâmı olduğu hususunda Müslümanların ittifak içerisinde olduğunu zikreden er-Râzî, dolayısıyla Mushafın lahn ve galat ihtiva etmekten uzak olduğunun altını çizmektedir. Sözü, Hz. Âişe ve Hz. Osman'dan nakledilen yukarıdaki rivayete getiren er-Râzî, söz konusu rivayetin fâsid bir sözden ibaret olduğunu vurgulamakta, zaten sahâbenin böyle bir hatanın düzeltilmesini, kendilerinden sonrakilere bırakmalarının mümkün olmadığını İbnü'l-Enbârî'den (ö. 577/1181) nakille dile getirmektedir.⁷⁶ er-Râzî her ne kadar Ebû Amr'a ait kıraatin Mushaf hattına aykırı olduğunu açıkça söylemese de yukarıdaki izahlardan çıkan sonuca göre o, Ebû Amr kıraatinin mesnedini oluşturan rivayeti kabul etmemekle söz konusu kıraatin Mushaf hattına aykırı olduğunu, hatta Ebû Amr'a ait böyle bir kıraatten bahsedilemeyeceğini, bahsedilse bile böyle bir kıraatin sahih kıraatler arasında yer alamayacağını zımnen dile getirmiş olmaktadır.

⁷² el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/293-294.

⁷³ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, thk. İbrahim Şemsüddîn (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 37; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, 3/362; Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed İbn Hâleveyh, *el-Hücce fi'l-kirâati's-seb'*, thk. Abdülâl Sâlim Mekrem (Beyrût: Dârüşşurûk, 1401), 244.

⁷⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, 3/364.

⁷⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 22/65.

⁷⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 22/66.

er-Râzî gibi, tefsirinde söz konusu kıraat ihtilafını etraflıca ele alan Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273/) Ebû Amr'a ait "إِنَّ هَذَيْنِ لَسَاجِرَانِ" şeklindeki kıraatin, Hz. Osman ve Hz. Âişe başta olmak üzere sahâbîlerden ve ismini zikrettiği bazı tabiîn âlimlerinden de rivayet edildiğini ifade etmektedir. Sahih olarak rivayet edilen diğer vecihlerin de kimler tarafından okunduğunu zikreden el-Kurtubî, söz konusu vecihlerinin Mushaf'a ve i'raba uygun olup olmadıklarına da işaret etmektedir. Buna göre Hafs'a ait "إِنَّ هَذَا لَسَاجِرَانِ" kıraati ile İbn Kesîr'e ait "إِنَّ هَذَا لَسَاجِرَانِ" kıraati hem Mushaf hattına hem de i'rab kurallarına uygundur. Nâfi', İbn Âmir, Ebû Bekir Şu'be, Hamza ve Kisâî tarafından "إِنَّ هَذَا لَسَاجِرَانِ" şeklinde okunan kıraat Mushaf'a uygun iken i'raba aykırıdır. Ebû Amr tarafından okunan "إِنَّ هَذَيْنِ لَسَاجِرَانِ" şeklinde kıraat ise i'raba uygun olmakla birlikte Mushaf hattına muhâlifdir. el-Kurtubî daha sonra en-Nehhâs'tan nakille İbn Mes'ûd'a (ö. 32/653) ait "إِنَّ هَذَا لَسَاجِرَانِ" ve "إِنَّ هَذَا لَسَاجِرَانِ"; Übey b. Kâ'b'a (ö. 33/654) ait "إِنَّ ذَانِ لَسَاجِرَانِ" rivayetlerine yer vermekte ve bu rivayetlerin, Mushaf hattına uymadıklarından dolayı câiz olamayacaklarını kaydetmektedir.⁷⁷ Görüldüğü üzere el-Kurtubî, Mushaf'a uygun olmayan kıraatlerle Kur'ân okumanın câiz olmadığını belirtirken, yine Mushaf'a muhâlif olan Ebû Amr kıraati hakkında böyle bir değerlendirmede bulunmamış, sadece Mushaf hattına uymamasına işaret etmekle yetinmiştir.

Yukarıdaki izahlardan hareketle Ebû Amr kıraatine yönelik eleştirilerin odak noktasını, Mushaf hattına muhâlefet unsurunun oluşturduğu aşikârdır. Bununla birlikte el-Ferrâ, söz konusu kıraati hoş karşılamazken ez-Zeccâc Mushaf'ın icmâ yönüne dikkat çekerek ilgili kıraate cevâz vermemektedir. er-Râzî de ez-Zeccâc'a benzer argümanlarla Ebû Amr kıraatini tasvip etmemektedir. el-Kurtubî'nin ise Mushaf hattına dikkat çekerek durum tespitinde bulunduğu görülmektedir.

2.3.2. Eleştirilere Verilen Cevaplar

Tâhâ Sûresi'ndeki ilgili âyet bağlamında kıraat ihtilâflarını eserlerinde değerlendiren âlimlerin bir kısmı, Ebû Amr kıraatini Mushaf'a muhâlif bulmazken bir kısmı da yapılan eleştirilerin haksız olduğunu dile getirmişlerdir. İbn Kuteybe (ö. 276/889), Ebû Amr ve İsâ b. Ömer'in "إِنَّ هَذَيْنِ لَسَاجِرَانِ" şeklindeki okuyuşlarını, Hz. Âişe'nin "Mushaf'ta kâtip hatası olduğu" yönündeki iddiası ile açıklamaktadır. Yine o, Âsım el-Cahderî'nin (ö. 128/746) bazı tartışmalı kıraatleri yazarken imam mushafı'nı esas aldığını, fakat okurken "إِنَّ هَذَيْنِ لَسَاجِرَانِ", "وَالْمُقِيمُونَ الصَّلَاةَ",⁷⁸ "إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا",⁷⁹ "وَالصَّابِرُونَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالصَّرَاءِ",⁸⁰ şeklinde okuduğunu ve bu okuyuşunu Hz. Osman'ın "Mushafta bazı hatalar görüyorum. Fakat Araplar, o

⁷⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, 11/216.

⁷⁸ en-Nisâ 4/162. "وَالْمُقِيمُونَ الصَّلَاةَ".

⁷⁹ el-Mâide 5/69. "إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِرِينَ".

⁸⁰ el-Bakara 2/177. "وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالصَّرَاءِ".

hataları dilleriyle düzeltereklerdir.” sözüyle gerekçelendirdiğini kaydetmektedir. İbn Kuteybe'ye göre Âsım el-Cahderî bu uygulamasıyla Mushaf hattına dokunmamış, lâkin okurken dili ile onu tashih etmiş olmaktadır.⁸¹ Bu ifadelerinden hareketle İbn Kuteybe'nin, Ebû Amr'ın kıraatini Mushaf'a muhâlif olarak görmediği, bilakis aslına uygun okunan bir kıraat olarak değerlendirdiği söylenebilir.

en-Nehhâs, ilgili âyet hakkında üçü sahih, üçü de şâz kıraatler arasında yer alan altı vecihten bahsetmektedir. İlk üç vecih arasında Ebû Amr'ın “إِنَّ هَذَيْنِ لَسَاحِرَانِ” şeklindeki kıraatini de zikreden en-Nehhâs, söz konusu kıraati rivayet eden diğer imamların isimlerini de belirtmekte ve her üç vechin kıraat imamlarından oluşan bir cemaat tarafından rivayet edildiğini kaydetmektedir. Sahâbeye isnad edilen diğer üç veche de işaret eden en-Nehhâs, bu vecihlerin ancak tefsirde kullanılabileceğini, Mushaf'a muhâlif olmaları hasebiyle bunlarla Kur'ân okumanın câiz olmayacağını ifade etmektedir.⁸² Görüldüğü üzere en-Nehhâs, Mushaf'a muhâlif olarak nitelendirdiği son üç vechi câiz görmezken, Ebû Amr'ın şekil itibariyle Mushaf hattına muhâlif olan kıraati hakkında olumsuz bir değerlendirmede bulunmamaktadır.

Ebû Amr'ın söz konusu kıraatini tefsirinde değerlendiren Ebû Hayyân, bu kullanımın Arap dili açısından gayet açık olduğunu belirtmektedir. ez-Zeccâc'ın, Mushaf hattına uymaması sebebiyle bahse konu kıraati câiz görmediğini nakleden müfessir, devamında Ebû Ubeyd'in, “İmam Mushaf'ta “هَذَانِ” kelimesini, elifsiz olarak “هَذَنْ” şeklinde gördüm. Aynı şekilde merfû yazılışında da elif'in düşürüldüğünü gördüm. Nasb ve cer ile yazdıklarında yâ ile yazarlar onu düşürmezler.” şeklindeki sözlerine yer vermektedir. Ebû Amr tarafından “هَذَيْنِ” şeklinde okunan kelimenin Mushaf'ta “هَذَانِ” şeklinde yazılmasının, Hz. Âişe ve Ebû Amr tarafından kâtip hatası olarak görüldüğünü ifade eden Ebû Hayyân'ın, Ebû Amr'a ait kıraatin Mushaf hattına uygun olmadığı yönündeki iddiaları boşa çıkarmaya yönelik açıklamalarda bulunduğu müşahede edilmektedir.⁸³

Konuyla ilgili olarak Ebû Hayyân'ın görüşlerini tefsirinde tekrarlayan Semîn el-Halebî, bu bilgilere ilaveten, Mushaf hattına aykırı olması sebebiyle Ebû Amr'ın kıraatinin reddedilemeyeceğini, zîra Mushaf'ta -sahih olmakla birlikte- kıyasa aykırı birçok kıraatin bulunduğunu hatırlatmaktadır.⁸⁴ Neredeyse aynı bilgileri tefsirine taşıyan el-Kastallânî de tevâtür yoluyla sabit olmuş Ebû Amr'a ait kıraati eleştirenlere iltifat edilmemesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.⁸⁵

⁸¹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, 37.

⁸² en-Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 3/30-31.

⁸³ Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-bahri'l-muhîr*, 7/350.

⁸⁴ Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-mesûn fi 'Ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, 8/64-65.

⁸⁵ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li-fünûni'l-kırâât*, 7/2883-2884.

Görüldüğü üzere bazı âlimler, Mushaf hattı açısından tenkit edilen Ebû Amr'ın kıraatini savunma yoluna gitmişler ve eleştirilere çeşitli argümanlarla cevap vermişlerdir. Bu manada İbn Kuteybe, Mushafta kâtip hatası olduğu ve Arapların onu dilleriyle düzeltereceği yönündeki rivayetlerle konuyu ele almakta ve Ebû Amr'a ait kıraatin aslında Mushaf'a muhâlif olmadığını ileri sürmektedir. en-Nehhâs, söz konusu kıraat hakkında zımnen olumlu bir tavır sergilerken, Ebû Hayyân perspektifinden konuyu değerlendiren Semîn el-Halebî ve el-Kastallânî ise tevâtüren sabit olmuş bir kıraatin Mushaf hattı gerekçesiyle reddedilemeyeceğine dikkat çekmektedirler.

Ebû Amr'a ait olup Mushaf hattına muhâlif olması yönüyle gündeme gelen diğer bir kıraat “فَأَصَدَّقَ وَأَكُنُ مِنَ الصَّالِحِينَ”⁸⁶ ifadesinde yer almaktadır. Âyette geçen “وَأَكُنُ” kelimesini, kıraat-i aşere imamları içerisinde sadece Ebû Amr, vâv harfinin ilavesi ve nasb ile “وَأَكُونُ” şeklinde okumaktadır.⁸⁷ Söz konusu kıraatin tevcihini yapan âlimler, cezm ile okuyanların “فَأَصَدَّقَ”nin mahalline, nasb ile okuyanların ise “فَأَصَدَّقَ”nin lafzına atıfta bulduklarını kaydetmektedirler.⁸⁸

İlgili kıraat ihtilâfına değinen el-Ferrâ, Ebû Amr'ın böyle okumakla Mushaf'a vâv harfi ilave ettiğini ve kendisinin bu okuyuşu hoş karşılamadığını belirtmektedir.⁸⁹ el-Ahfeş ise Ebû Amr'ın ismini zikretmeden, bazılarının “وَأَكُونُ” şeklinde okuduğunu ve bunun Mushaf'a muhâlif olduğunu kaydetmektedir.⁹⁰ Konuyla ilgili olarak kaynaklarda yer alan bilgiler genelde “وَأَكُونُ” kelimesinin Mushaf'ta vâv'sız olarak yazıldığıyla ilgilidir. el-Ferrâ ve el-Ahfeş örneğinde görüldüğü üzere yapılan eleştirilerin yüzeysel ve sınırlı seviyede olduğu müşahede edilmektedir.

Ebû Amr'ın bahse konu kıraati, her ne kadar çalışmada ele alınan diğer okuyuşlarına nispetle daha az eleştirilse de bazı âlimlerin bu eleştirilere cevap sayılabilecek izahlarda bulunduğu görülmektedir. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/825), söz konusu kıraat hakkında Ebû Amr'ın, “Bu kıraat aslında “وَأَكُونُ” idi. Tıpkı “أبوجد” yerine “أبجد” yazıldığı gibi vâv harfi de yazıdan düşmüştür.” dediğini

⁸⁶ el-Münâfikûn 63/10.

⁸⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/388; Dimyâtî, *İthâfu fudalâ-i'l-beşer*, 2/540.

⁸⁸ Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/69; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, 4/290; İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1420), 23/412; en-Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 4/288; İbn Hâleveyh, *el-Hüccetü fi'l-kırâati's-seb'*, 347; Ebû Muhammed b. Hammûş b. Muhammed Mekki b. Ebû Tâlib, *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 2/237.

⁸⁹ el-Ferrâ, *me'âni'l-kur'ân*, 2/294.

⁹⁰ Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/69.

aktarmaktadır.⁹¹ Aynı şekilde İbn Kuteybe ve en-Nehhâs, söz konusu kıraat ihtilâfına değindikleri esnada, vâv gibi bazı harflerin yazıdan düşmesine dair örneklerin mevcut olduğundan bahsetmektedirler.⁹² İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), kurrânın genelinin “وَأَكُونُ” şeklinde cezm ile okuduğunu, her iki vechin de bilinen bir kıraat olduğunu zikretmekte ve bu iki kıraatten birisiyle okuyan kimsenin isabet etmiş olacağını kaydetmektedir.⁹³

Görüldüğü üzere bazı dil âlimleri tarafından Mushaf hattına uygun olmadığı düşüncesiyle hoş karşılanmayan “وَأَكُونُ” şeklindeki kıraat, gerek i'rab gerekse Mushaf hattı yönünden değerlendirilmiş ve söz konusu kıraatin Mushaf'a uygunluğu çeşitli argümanlarla desteklenmiştir.

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerim'de yer alan bazı kelimelerin belli usûl ve kaidelere göre farklı şekillerde okunması anlamına gelen kıraat ihtilâfları, Kur'ân'ın nüzûlünden itibaren gündemde olan bir konudur. Yedi harf ruhsatıyla beraber çerçevesi biraz daha şekillenen söz konusu ihtilâflar, kıraat imamlarının neşvünemâ bulduğu dönemden sonra tasnife tâbi tutulmuş, sahih olanı sakîm olanından ayıran kriterler tespit edilmiştir. Buna göre senedi sağlam, Mushaf hattına ve Arap dili kaidelerine uygun kıraatler sahih; bu şartların eksik olduğu kıraatler ise şâz olarak değerlendirilmiştir. Bu kriterlerin tespit edilmesiyle, kıraatleri rivayet edenlerden ziyade rivayete konu olan kıraatlerin taşınması gereken şartlara dikkat çekilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Sahih kıraatlerin değerlendirilmesinde kıraat âlimleri sened ve nakil unsurunu öncelerken, özellikle dil âlimlerinin Arap dili kurallarını daha fazla dikkate aldıkları görülmektedir. Bu manada kıraat âlimleri ile dil âlimlerinin yöntem olarak farklı bir tutum sergilediği söylenebilir. Özellikle Basra ekolüne mensup dilcilerin nahiv kuralları açısından meseleye yaklaştıkları ve sahih olsa bile Arap dili kurallarına aykırı olduğunu düşündükleri kıraatleri eleştirdikleri söylenebilir.

İstisnalar olmakla birlikte sahih kıraat eleştirilerinin İbn Mücahid öncesi döneme tekâbül ettiği, buna karşın sonraki dönemde eleştirilerin azaldığı, mevcut olanların da öncekilerin tekrarı mahiyetinde devam ettiği anlaşılmaktadır. İbn Mücâhid'in, şehirlerde öne çıkan kurrâları tespit edip sahih kıraatleri yedi imamdan gelen rivayetlerle sınırlamasının bunda etkili olduğu anlaşılmaktadır.

⁹¹ Ma'mer b. Müsennâ Ebû Ubeyde, *Mecâzî'l-Kur'ân*, thk. Fuat Sezgin (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1381), 2/259. Ayrıca bk. Ebü'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, thk. Abdürrezzak el-Mehdî (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422), 4/290.

⁹² İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 41; en-Nehhâs, *I'râbü'l-Kur'ân*, 4/288.

⁹³ et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/412.

Basra kıraat imamı olarak yedili tasnifte üçüncü sırada yer alan Ebû Amr'ın, sahih senedle naklettiği kıraatlerin bir kısmı eleştiri konusu olmuştur. Basra dil âlimlerinin öncülerinden olan Ebû Amr'ın, yine Basralı dilciler tarafından eleştirilmesi dikkat çekicidir. Bu bağlamda Sîbeveyh ve onu takip edenler, nahiv kurallarına uymadığı gerekçesiyle Ebû Amr'a ait bazı sahih rivayetleri câiz görmemiş, galat ve lahn olarak değerlendirmişlerdir. Eleştiride bulunan dilcilerin bir kısmı, -Ebû Amr'ın kıraat ve dil sahasındaki otoriter konumundan olsa gerek,- tenkitlerini Ebû Amr'ın ravisi üzerinden dile getirmişlerdir. Dil yönünden yapılan eleştirilerde genelde Sîbeveyh'in görüşleri referans alınmakla birlikte bazen de eleştirilerin dozu artırılmış, Ebû Amr'dan kıraat naklinde bulunan raviler cehalet ve zayıf hafızalı olmakla itham edilmiştir.

Ebû Amr'dan sahih kanalla gelen bazı kıraat vecihleri, Mushaf hattına uymadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin temelinde, Mushaf hattının, üzerinde icmâ gerçekleşen bir metin olması hususu yer almaktadır. Bununla birlikte, nahiv kuralları üzerinden yöneltilen eleştirilerin, Mushaf hattı bakımından yapılan eleştirilere göre daha katı olduğu müşahede edilmektedir. Zîra dil âlimlerince Mushaf hattına muhâlif olması yönüyle tenkit edilen kıraat vechi, nahiv kuralları açısından problemlili görülmektedir. Bu durum, nahiv kaidelerini önceleyen dil âlimlerinin kıraatleri değerlendirmedeki tutumunu yansıtmaya bakımdan önemlidir.

Ebû Amr'dan nakledilen bazı sahih kıraatlerin eleştirilmesi, özellikle kıraat âlimleri ve eserlerinde kıraat ihtilâflarına yer veren bir kısım müfessirler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Eleştirilere cevap veren âlimlerin senede ve nakle vurgu yaptıkları, kıraatleri, tâbi olunması gereken bir uygulama olarak niteledikleri görülmektedir. Ravilerin zabt yönünden yeterli bulunmamasına da cevap veren âlimler, kıraatlerin harf harf, müşafehe yoluyla, büyük bir titizlikle hocadan talebeye aktarıldığına vurgu yapmaktadırlar. Yine aynı âlimler, nahiv yönünden eleştirilen kıraatleri savunma sadedinde, gerek Arap dili âlimlerini referans göstererek gerekse Arap dilindeki kullanımlara dikkat çekerek eleştirilere cevap vermektedirler. Sahih kıraatlerin Mushaf hattı yönünden eleştirilmesine de cevap veren âlimler, Mushaf hattında -sahih olduğu halde- kıyasa aykırı kullanımların yer aldığına dikkat çekmişlerdir. Ayrıca Mushaf'taki bazı kelimelerin kâtip hatasına bağlı olarak yanlış yazıldığını ileri süren âlimler, konuyla ilgili rivayetlere yer vermekte ve bu hataların, okuma esnasında kârîler tarafından düzeltildiğine işaret etmektedirler.

Netice olarak Ebû Amr'dan sahih olarak rivayet edilen bazı kıraatler, ya Arap dili kurallarına aykırı buldukları için ya da Mushaf hattına muhâlif oldukları gerekçesiyle özellikle dil âlimleri tarafından eleştiri konusu edilmiştir. Sahih bir senedle nakledilen bir kıraatin asla eleştiri konusu edilemeyeceğini savunan âlimler ise bahse konu tenkitlerin geçersizliğini ortaya koymaya yönelik izahlarda

bulunmuşlardır. Eleştirilerin ve bu eleştirilere verilen cevapların gündeme geldiği dönem ve bu dönemlerdeki kıraat algısı dikkate alındığında her iki tarafın yaklaşımlarının anlaşılabilir olduğu söylenebilir. Lâkin, kıraatlerin değerlendirilmesinde sahih kıraat kriterlerinden hangisinin öncelendiği, eleştirilerin şekillenmesinde etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

- Ablay, Rıfat. "Müfessir ve Dilbilimcilerin İbn Amir Kıraatine Dilbilimsel ve Eleştirel Yaklaşımları". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2020), 39-51.
- Ahfeş, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşiî el-Belhî. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Hüddâ Mahmûd Kurâ'a. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1411.
- Altıkulaç, Tayyar. "Ebû Amr b. Alâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/94-96. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bayraktutan, Osman. "Kırâat İlminin Dünü Bugünü Yarını (Kırâat Sınıflandırmaları Bağlamında)". *Uluslararası Din Bilimleri Çalıştayı*. 117-138. İğdır: İğdır Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418.
- Birişık, Abdülhamit. *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 2004.
- Çetin, Abdurrahman. *Yedi Harf ve Kıraatlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2013.
- Çollak, Fatih. "Revm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/31-32. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Dağ, Mehmet. *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırâati's-seb'*. Câmiatü'ş-Şârika, 1428.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *et-Teysîr fi'l-kırâati's-seb'*. thk. Ferîd Muhammed b. Azzûz. Beyrût: Dâru İbni Kesîr, 1437.
- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed. *İthâfu fudalâ-i'l-beşer*. thk. Şaban Muhammed İsmail. 2 Cilt. Beyrût: Alemü'l-Kütüb, 1987.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*. thk. Sıtkı Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-fikr, 1420.
- Ebû Şâme el-Makdisî. *el-Mürşidü'l-vecîz*. Beyrût: Dâru Sâdır, 1395.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ. *Mecâzü'l-Kur'ân*. thk. Fuat Sezgin. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1381.
- Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-kerîm*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.

- Fârîsî, Ebû Alî Hasan b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'*. thk. Bedreddin Kahveci - Beşîr Cüveycâfi. Beyrût: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1413.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyâd el-. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necati vd. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.
- Fırat, Yavuz. *Tecvîd ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Haciveysizade, 2018.
- Hanay, Necattin. "Zeccâc'ın Kıraat Tasavvuru ve Kendisine Yöneltilen Tenkitler". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2015), 164-184.
- Hatîb, Abdüllatîf. *Mu'cemu'l-kıraat*. 11 Cilt. Dımaşk: Dâru Sa'deddîn, 2000.
- Hatip, Abdulaziz. "Semîn el-Halebî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/492-493. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak. *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman. *el-Hasâis*. Heyetü'l-Mısriyye, ts.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed. *el-Hucce fi'l-kırâati's-seb'*. thk. Abdülâl Sâlim Mekrem. Beyrût: Dârüşşurûk, 1401.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*. thk. İbrahim Şemsüddîn. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî. *Kitâbü's-seb'a fi'l-kıraat*. thk. Şevki Dayf. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1400.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali. *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*. thk. Abdürrezzak el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yusuf. *en-Neşr fi'l-kırâati'l 'aşr*. thk. Ali Muhammed Dabba. 2 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Cezeri, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Gâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*. thk. G. Bergstraesser. 2 Cilt. Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1351.
- İnanç, Yonis. *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*. İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2010.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.

- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed. *Letâifü'l-işârât li-fünûni'l-kırâât*. 10 Cilt. Suudi Arabistan: Dirâsâtü'l-Kurâniyye, ts.
- Kayagil, Süleyman Mahmut. *el-Ahfeş el-Evsat ve Me'âni'l-Kur'ân'ı*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Kılıç, Mustafa. "Zemahşerî'nin Kıraatleri Kabul Şartları". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2015), 149-184.
- Kişmir, Abdulkadir. *Dilde Kıyas (Basra ve Kûfe Örneği)*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018.
- Koçak, İnci. "Ahfeş el-Evsat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/526. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kurân*. thk. Ahmed el-Berdûnî. 20 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964.
- Kütükoğlu, Ahmet. *Kastallânî'nin Letâifü'l-İşârât Li Fünûni'l-Kırâât Adlı Eserinin Kıraât İlmi Açısından İncelenmesi*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Muhammed b. Hammuş b. Muhammed. *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâât*. thk. Abdülfettâh İsmail Şelebî. Mısır: Dâru Nehda, ts.
- Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Muhammed b. Hammûş b. Muhammed. *el-Keşf "an vücûhi'l-kırâati's-seb" ve 'ilelihâ ve hiccihâ*. thk. Cemâlüddîn Muhammed Şeref. Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 1430.
- Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Muhammed b. Hammûş b. Muhammed. *er-Riâye li-tecvîdi'l-kirâe ve tahkiki lafzi't-tilâve*. thk. Ahmed Hasan Ferhat. Ummân: Dâru Ammâr, 1422.
- Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Muhammed b. Hammûş b. Muhammed. *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*. thk. Hâtim Salih ed-Dâmin. 2 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1405.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl en-. *İ'râbü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali Beydûn. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*. thk. Yusuf Ali Büdeyvî. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Özek, Ali. "el-Keşşâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 329-330. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâs, 1430.

- Semîn el-Halebî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm. *ed-Dürru'l-mesûn fi 'Ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. 11 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1986.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Harun. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1408.
- Taberî, İbn Cerîr et-. *Câmi'u'l-beyân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1420.
- Temel, Ali. *Dilbilimsel Tefsirlerde Kıraatlere Yaklaşım*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Temel, Ali. "Nehhâs'ın İ'râbu'l-Kur'ân'ında 'Lahn' Tartışmalarına Konu Olan Kıraatlerin Değerlendirilmesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2015), 77-105.
- Temel, Nihat. *Kırâat ve Tecvîd İstilahları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.
- Ünal, Mehmet. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*. thk. Abdulcelîl Abduh Şelebi. 5 Cilt. Beyrût: Alemü'l-Kütüb, 1988.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr ale't-tabakât ve'l-âsâr*. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kurân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İhyâ, 1957.